

'המוסד לעלייה ב' – מקור הסמכות *

זאב צחור

המוסדות הלאומיים והמפלגתיים ויחסם ל'מוסד לעלייה ב' –
'המוסד לעלייה ב' הוקם רשמית באפריל 1939, אולם לדידם של מייסדיו – ובהם יוסף ברפל, יהודה ברגינסקי, זאב שינד ולוי שוורץ – העלייה הבלתי-חוקית המאורגנת, דרך היס-התיכון, החלה חמש שנים קודם לכן. היה זה במבצע הראשון של ההעפלה דרך היס, שנערך ב-1934 כאמצעות הספינה 'וילוס'.² פער הזמן שבין ראשית ההעפלה המאורגנת לבין מיסודה, מבטא את התפתחותה מיוזמה של קבוצת אנשים, בעיקר חברי 'הקבוץ המאוחד', ללא אישור המוסדות הרשמיים ולמעשה אף בניגוד לדעתם,³ לבין החלטת המוסדות לאמץ את הרעיון ולהפכו למפעל לאומי.

התזווה בעמדת הנהגת היישוב קשורה במצבם של יהודי אירופה ב-1938, כאשר משמעות היציאה מאירופה לארץ-ישראל היתה הצלת נפשות. בשלב זה הצטרף למארגני ההעפלה שאול אביגור (אז מאירוב), שאחר-כך היה מרכז 'המוסד לעלייה ב'', עד להקמת המדינה. לכאורה לא היה בהצטרפותו כדי לסמן מיפנה, שהרי אביגור היה חבר קבוצת כנרת, שהשתייכה אז ל'קבוץ המאוחד', ובתפיסתו הבטחונית-אקטיביסטית היה מקורב לקבוצה היוזמת של ההעפלה. אלא שמבחינת מרקם היחסים העדין והרגיש מאוד של המערכות הפוליטיות ביישוב, השתייך אביגור לקבוצת הנאמנות של הנהגת מפא"י. אכן, לעת הזאת חברי 'הקבוץ המאוחד', וכל חבר הפעילים שנטלו על עצמם את ההעפלה, השתייכו למפא"י; אבל קבוצת הנאמנות שלהם, שבמרכזה 'הקבוץ המאוחד', היתה שונה.⁴ לימים יתבטא הדבר בפילוג של ממש, תחילה במפא"י (1944) ומאוחר יותר גם בתוך 'הקבוץ המאוחד' (1951).

בעשור הרה הגורל לעם היהודי, בין השנים 1938-1948, היתה לשליטה על מכשיר כמו ההעפלה לארץ, חשיבות גדולה לגבי מערך הכוחות ביישוב והמאבק על הקמת המדינה. הנהגת היישוב, שהיתה בידי קבוצה מוגדרת למדי בתוך מפא"י, ידעה זאת היטב. גם הקבוצות שמחוץ למפא"י הבינו זאת, ואכן בתקופה שלפני מלחמת-העולם השנייה פעלו בנושא ההעפלה גורמים שונים. הכוללים בהם היו יזמים פרטיים, בהשראת המפלגה הרביזיוניסטית.⁵

* מתוך מחקר משותף עם פרופ' זאב הדרי, שנערך במרכז לחקר תולדות ההעפלה והרכש, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב. חלק מן הדברים ראה אור בספרו של מ' ר' הדרי, פליטים מנצחים אימפריה: פרשיות עלייה ב', 1944-1948, תל-אביב, תשמ"ה.

1 ראה: א"ל אבנרי, 'המאבק בספר הלבן והקמת המוסד לעלייה ב'', שורשים, ג (תשמ"ב), עמ' 213-246.

2 ספר תולדות ההגנה, ב, חלק א', תל-אביב תשל"א,³ עמ' 528-530.

3 " אבנרי, 'ההסתדרות הציונית והעליה הבלתי ליגאלית לארץ ישראל מראשית הכבוש הבריטי ועד פרוץ מלחמת העולם השנייה', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 1979, עמ' 100-102.

4 על תהליך הפילוג ראה: " ישי, סיעתיות בתנועת העבודה, תל-אביב 1979.

5 על קורות ההעפלה הרביזיוניסטית מנקודת המבט של אחד מיוזמיה ראה: W.R. Perl, *The Four-Front War*, New York 1979, pp. 10-29

לשאול אביגור היה מעמד מיוחד בקרב מנהיגי מפא"י. הוא נשא הילה של מי שנלחם בתל-חי יחד עם יוסף טרומפלדור, של חבר-קיבוץ ומפקד בכיר ב'הגנה', ומבחינת הדור הוא השתייך לעלייה השנייה, ממנה צמחו אנשי קבוצת ההנהגה. מבחינה משפחתית, היה אביגור בקשרי משפחה עם משה שרת (אז שרתוק) ואליהו גולומב. הוא היה מקורב לקבוצת המנהיגים, שכללה את ברל כצנלסון, יצחק בן-צבי ודוד בן-גוריון.⁶ אישים אלו יכלו להניח, שאביגור, עם הצטרפותו לארגון ההעפלה, ישכיל להשתלט על קבוצת השליחים הראשונה והמייסדת ויידע לנווט את הפעילות בכיוון שיתאים לציפיות ההנהגה. נושא זה, של הפקדת מערך ארגוני כה רגיש בידי איש הנאמן על ההנהגה חשוב במיוחד בחברה היישובית, שהתבססה על מערכת וולונטארית, בה אין הירארכיה ואין עומדים לרשותה אמצעי-כפייה ומערכת-חוקים; והעניין בולט כאשר מדובר בארגון העוסק בנושאים בלתי-חוקיים, כמו ההעפלה. ברור היה, שכושר הפעולה של מנהיגות היישוב הרשמית בסוגייה זו יהיה מוגבל, שהרי עליה לשמור על תדמיתה הציבורית, כפועלת במסגרת החוק המנדטורי, דבר שאינו מתיישב עם ניהול העפלה בלתי-חוקית. וכך נועד לאביגור תפקיד של איש מרכזי, מטעם קבוצת ההנהגה, בארגון העתיד לפעול באורח עצמאי למדי, שהשראת ההנהגה והזיקה אליה מוזרמים באמצעותו.⁷

המתח ששרר בין שאול אביגור, הנמנה עם קבוצת ההנהגה, לבין מייסדי הארגון, שהחלו את מפעלם בניגוד לה ונמנו עם קבוצת המתרכזת באופוזיציה להנהגה — התבטא לכל אורך פעילותו של 'המוסד לעלייה ב'. שאול אביגור ביקש לחזק את סמכותו באמצעות גיבוש גוף ציבורי, האמור לכטא את הסמכות הלאומית; מתוך מגמה, שגוף זה יעניק לו, לאביגור, את זכות ההנהגה. לכשהוקם, הפך גוף זה לוועדה, שהורכבה מנציגי המפלגות הציוניות, על בסיס כוחן לפי הנחירות לקונגרס. כפי שהדעת נותנת, ועדה כזו של עסקני-מפלגות לא היתה אמורה לנווט בפועל ארגון מחתרתי כמו 'המוסד לעלייה ב'. לגבי אביגור לא היה בכך חסרון גדול, שהרי החשיבות היא בעצם קיומה של הוועדה. מבחינתו, בקשיי תפקודה יש אפילו יתרון, שהרי יהיה עליה להעניק לו סמכויות-פעולה רחבות ביותר.

בצד ההחלטה על הקמת ועדה ציבורית, הוחלט ביולי 1939 להפוך את 'המוסד לעלייה ב', שזה עתה זכה בהכרת המוסדות, לזרוע של 'הגנה'. איש הקשר הממונה מטעם 'הגנה' על פעולת 'המוסד' היה ישראל גלילי,⁸ שפעל בנושא זה בתיאום עם אליהו גולומב, הסמכות העליונה של הנהגת היישוב בנושאי בטחון.⁹ השלישייה — גולומב, אביגור וגלילי — ינקה את השראתה מעמדתו של ברל כצנלסון, שמעמדו המיוחד בהנהגה המובילה העניק לו עוצמה החורגת הרבה מסמכותו בפועל. ברל כצנלסון תמך במפעל ההעפלה למן ראשיתו, גם כאשר חבריו, במיוחד בן-גוריון ושרת, התנגדו לו.¹⁰

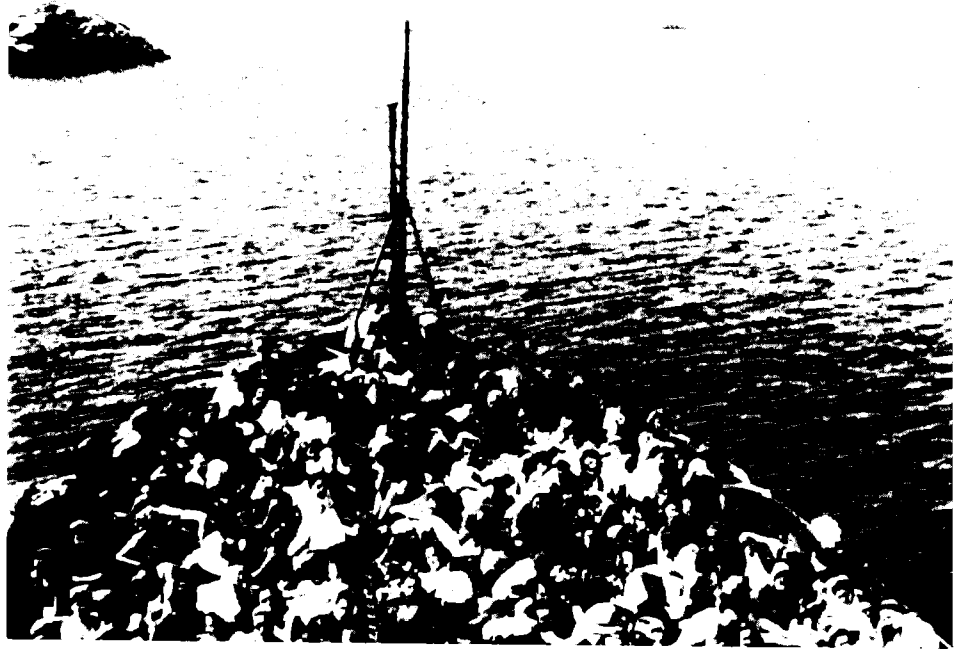
6 על עמדותיהם בנושאי בטחון ראה: י' עילם, ההגנה: הדרך-הציונית אל הכת, תל-אביב 1979, עמ' 122.

7 על אביגור ויחסיו עם קבוצת ההנהגה ראה: ד' עופר, 'העלייה הבלתי חוקית לארץ ישראל בתקופת מלחמת העולם השנייה, 1939-1942', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור האוניברסיטה העברית, ירושלים 1981, עמ' 77-78.

8 ראה אבנרי, לעיל, הערה 1.

9 על מעמדו המיוחד של גולומב ראה: מ' סנה, אחרית כראשית, תל-אביב 1982, עמ' 84-85.

10 ראה ספר תולדות ההגנה (לעיל, הערה 2), עמ' 529; ב, חלק ב', עמ' 1038-1039.

אוניית המעפילים 'הגנה',
יולי 1946

המערך ההירארכי שהלך והסתמן, ינק אפוא את סמכותו משלושה מקורות: האחד, ועד ציבורי, הבנוי על-פי אמות-מידה דמוקרטיות מנציגי מפלגות והאמור להנחות את מרכז 'המוסד לעלייה ב'; השני, שרשרת-פיקוד, על-פי קריטריונים צבאיים, לפיה כפוף ראש 'המוסד' למפקדי 'הגנה'; והשלישי, סמכותה המיוחדת של המנהיגות הכריזמטית בתנועת הפועלים הארץ-ישראלית, ובעיקר ברל כצנלסון, יצחק טבנקין ואליהו גולומב.

איש מהם לא נשא תפקיד רשמי בהנהגה, אולם משקלם היה מכריע. חשיבות מעמדם של מקורות הסמכות נבעה מהרגישות המיוחדת של ארגון וולונטארי, שיוזמיו באו מקרב קבוצה, שבעצם פעולתה פרצה למעשה את מסגרת המרות הציבורית. אנשים אלו, שמלכתחילה פעלו מחוץ למסגרת המוסכמת, מצאו עצמם, מסיבות שאינן קשורות בהעפלה, הולכים ומתרחקים במהירות מן ההנהגה, הן מבחינה אידיאולוגית והן מבחינה ארגונית. הנכונות לקבל עליהם מרות ופיקוד של מי שבא מאותה הנהגה, היתה מותנית במעמדם של מקורות הסמכות. ואכן 'הקבוץ המאוחד', האקטיביסטי במהותו,¹¹ ופעיליו בהעפלה הכירו בסמכותם המיוחדת של האנשים הנזכרים והיו שותפים נלהבים ב'הגנה'. גם קיומו של פיקוח ציבורי דמוקרטי היה לרוחם, בשל תהליך הדחיקה שלהם מעמדות-השפעה בהנהגת היישוב,¹² והחשש מהשתלטות אנשי המנגנון במפא"י על מפעלם.

הפילוג במפא"י ומשמעותו לתפקוד 'המוסד לעלייה ב'

תמונה זו שהתאימה למצבו המיוחד של 'המוסד לעלייה ב', בעת כינונו הרשמי, ב-1939, השתבשה לקראת ראשית התנופה הגדולה בפעילותו, לאחר מלחמת-העולם השנייה, ב-1945. שלישיית המנהיגים הכריזמטיים, שהיוו מקור-סמכות ראשון במעלה, לא תיפקדה: ברל כצנלסון נפטר ב-1944, אליהו גולומב נפטר ב-1945, ויצחק טבנקין פרש ממפא"י בראש 'הקבוץ המאוחד' וסיעה ב'.

11 ראה: א' קידר, 'מועצת יגור 1936: מועצת מפנה', שרשים, א (תשל"ט), עמ' 71-75.
12 ראה: מ' ליסק, האליטות של הישוב היהודי בארץ ישראל בתקופת המנדט, תל-אביב 1981, עמ' 80.

עמו פרשו ממפא"י נושאי העול העיקריים ב'מוסד לעלייה ב'. עבודת ה'הגנה' השתבשה לחלוטין במהלך המלחמה, ותפקידה כמקור-סמכות התרוקן מתוכן.¹³ הוועד הציבורי האחרון שהוקם, נבחר ב-1942 וכלל על-פי הפרופורציה המקובלת, 4 חברים ממפא"י, ואחד מכל אחת מהתנועות: 'העובד הציוני', 'הפועל המזרחי' ו'השומר הצעיר'.¹⁴ בין חברי מפא"י נכללו בוועד אליהו גולומב, שבתום המלחמה שכב על ערש-דווי, ויהודה ברגינסקי, שפרש ממפא"י והצטרף לסיעה ב'. הנה כי כן, חברי מפא"י בוועד היו במיעוט, ובכך איבד הוועד הציבורי את מעמדו כמהימין על הנהגת היישוב.

עניין המהימנות נעשה עתה מכריע. ההנחה הרווחת הייתה, שתוך זמן-מה תגיע לארץ עלייה גדולה, העשויה לשנות לחלוטין את המבנה הדמוגרפי של היישוב. הגורם שבידיו תופקד העלייה, יוכל לשלוט, באמצעות בחירה או העדפת מוקדי-עלייה כאלה ואחרים, על זרימת העולים לארץ, ובכך להשפיע פוליטית וארגונית על המיבנה הפנימי של היישוב ועל עתידו.

עתה, משנתעררו מקורות הסמכות האחרים, מזכירות מפא"י ביקשה לדון מחדש בנושא הוועד הציבורי, שנועד לפקח על 'המוסד'. ימים ספורים לאחר סיום מלחמת-העולם השנייה התקיים דיון במזכירות המפלגה בנושא זה. אביגור תיאר את המצב והעלה קושי המחייב הכרעה: טעם קיומו של הוועד הוא ביצירת סמכות, הנשענת על משמעת דמוקרטית; על-כן הוא חייב לייצג את כל הגורמים המפלגתיים. מכאן, שיש להקצות נציג לכל אחת מהתנועות: 'השומר הצעיר', 'העובד הציוני', 'פועלי ציון שמאל', 'הפועל המזרחי' ו'סיעה ב'. לפי אמנת הסוכנות, יש למנות גם נציג שמחוץ למסגרת המפלגות הציוניות. נמצא, שמדובר ב-6 נציגים מחוץ למפא"י. מוכן מאליו, שמפא"י חייבת לשלוט על הוועד; מכאן, שידרשו 7 נציגים משלה. הוא תהה, כיצד ניתן יהיה לשמור על חשאיות ויעילות בגוף כמו 'המוסד לעלייה ב', שבהנהגתו יושבים 13 איש, נציגי 7 גופים שונים. הנושאים מטען ארוך של יריבות ביניהם.¹⁵

מן הצד השני, לימד נסיון העבר, ובייחוד בשנים 1938-1940, שההעפלה יונקת את עוצמתה מלמטה, מהמוני הפליטים היהודים באירופה, המוכנים לכל מאמץ לשם עלייתם לארץ-ישראל. אפשר להניח, שאם 'המוסד' לא ישכיל להקנות תחושת שותפות לכוחות הציבוריים השונים ביישוב, הם עלולים לגלות יוזמה משלהם ולבנות ארגון או כמה ארגונים מקבילים ל'מוסד'. וכך, אף-על-פי שלא היה שלם עם הרעיון, המליץ אביגור למהר ולבחור 'עוד הערב' ועדה חדשה. כדי להמתיק במשהו את הגלולה הלא-נעימה של שיתוף גורמים 'זרים', הוא הזכיר לחבריו, שממילא נציגי כל המפלגות, מלבד 'הפועל המזרחי', יהיו חברי הסתדרות ואנשי תנועת הפועלים. על-כל-פנים, עדיפה הייתה בעיניו ועדה מוסכמת, שחבריה באים ממלוא הקשת הציונית. על-פני גופים 'לא-אחראיים', שיכצעו 'עלייה פיראטית' (ביטוי מעניין מצד מי שעסק בהנהגת עלייה לא-חוקית).

נימוקיו של אביגור לא שיכנעו את חברי מזכירות מפא"י. שלושה שבועות לאחר דיון זה, ב-11 ביוני 1945, נפטר אליהו גולומב, הסמכות העליונה בכל הקשור לבטחון, שתמך לכל אורך הדרך

13 נחום שדמי, מפקד ה'הגנה' באירופה, התלונן על כך בכינוס ה'הגנה' השני באירופה שנערך בנובמבר 1947, את"ה, סיכום הכינוס, חוברת מספר 1.

14 ראה דברי שאל אביגור בישיבת מזכירות מפא"י מיום 15 במאי 1945, מדב"ג.

15 שם, שם.

בארגון ההעפלה. ימים ספורים אחר-כך, בישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות מיום 20 ביוני 1945, חזר שאול אביגור והזכיר, ש'המוסד' פועל ללא ועדה ציבורית, ושוב הוא התריע על כך בשלהי 1945.¹⁶ אולם ועדה חדשה לא נבחרה, ואילו זו הישנה היתה למעשה משותקת. רק בתום שנה נוספת, לקראת הקונגרס הציוני הכ"ב שכונס בדצמבר 1946, הוקמה ועדה לעלייה נוספת, בראשותו של משה סנה, שהיה חבר הנהלת הסוכנות.¹⁷ אלא שלעת הזאת 'המוסד' התבסס, הקים מערך מסועף של שליחים ומרכזים, והעלייה הבלתי-חוקית היתה בשיאה.

החשש שליווה את הנהגת תנועת הפועלים ו'המוסד' לעלייה ב', שמא יקומו ארגונים מתחרים – התבדה. מתוך 65 אוניות המעפילים שיצאו מממלי אירופה וצפון-אפריקה בין השנים 1945-1948, 64 היו של 'המוסד' ורק אחת, 'בן-הכט', אורגנה על-ידי גורם אחר, בהשראת האצ"ל. אולם הכוונה להקים מערכים אחרים, במיוחד ביוזמת הרביזיוניסטים, שבה ועלתה לכל אורך התקופה.¹⁸ העובדה שהכוונה לא מומשה למעשה, קשורה בהתנגדותו הנמרצת של מנחם בגין, מפקד האצ"ל, שתבע להתמקד במאבק בכריטים ולהקצות את כל המשאבים הכספיים למטרה זו;¹⁹ וכן בכך ש'המוסד' הקפיד להקצות מקום, בכל אוניותיו, למיכסה קבועה של מעפילים שנימנו עם חברי בית"ר והמפלגה הרביזיוניסטית, כמו לכל הנמנים עם המפלגות השונות, כולל 'אגודת ישראל' הבלתי-ציונית.²⁰

התנוונותה של הועדה הישנה, הקפאת בחירתה של ועדה חדשה ומותו של אליהו גולומב יצרו מצב חדש באשר למקור הסמכות של 'המוסד'. אליהו גולומב לא היה מפקד ה'הגנה' אלא מעין 'סמכות מיניסטרילית', ובהיררכיה הפנימית נחשב שאול אביגור לשני אחריו.²¹ אף שהוא המשיך לתבוע ועדה ציבורית, יכול היה אביגור להישען על מעמדו האישי, מכוח היותו איש המעגל הפנימי של ההנהגה, ועתה המומחה היחיד בה לבעיות בטחון. לעת תום מלחמת-העולם, בן-גוריון עסק בעיקר במשא-ומתן המדיני, וכדרכו הקדיש לכך את מירב תשומת לבו.²² לתחומי המישה האחרים הוא הקדיש התייחסות מועטה בלבד, בדרך-כלל קבלת דיווח והנחות ראשוניות, תוך מתן אוטונומיה רחבה לאיש הנושא בעול. עיון ביומני בן-גוריון מלמד על התעניינות מוגבלת בנושא ההעפלה, אך על הקפדה לקבל דיווח שוטף אודותיה.²³

בשלב זה זכה אפוא שאול אביגור לסמכות רחבה, תוך התערבות מועטה בנעשה ב'מוסד'; אף כי נראה, שבן-גוריון הרהר כבר אז באפשרות להחליפו כממונה על 'המוסד'.²⁴ האוטונומיה הרחבה לה זכה שאול אביגור מידי בן-גוריון, כולטת דווקא על רקע אי-שביעות רצונו של בן-גוריון ממגמות ההעפלה. לפי אחת העדויות, כאשר נודע לבן-גוריון, ב-1937, שקבוצת היוזמים מקרב חברי 'הקבוץ המאוחד', פעלה ללא אישורו המוקדם לחידוש ההעפלה, הוא

16 ראה דבריו בישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות מיום 17 באוקטובר 1945, פרוטוקול הישיבה, ארכיון הוועד הפועל של ההסתדרות.

17 פרוטוקול ישיבת הנהלת הסוכנות שנערכה בירושלים ביום 20 באפריל 1947, אצ"מ, 2-44.

18 ראה, למשל, מכתב של יוסף קלארמן לחבריו במפלגה הרביזיוניסטית מיום 23 באוקטובר 1944, את"ה, 14/101.

19 ראה מכתבו של מנחם בגין להלל קוק בנושא ההעפלה, א' תבין, החזית השנייה, תל-אביב תשל"ג, עמ' 125-127.

20 טבלה על התפלגות ילדים ובני-נוער לפי תנועות פוליטיות ראה: ד' שערי, גירוש קפריסין, ירושלים 1981, עמ' 150.

21 ראה סנה (לעיל, הערה 9), עמ' 85.

22 'קולת', בן גוריון הדמות והגדולה, אבות ומייסדים, תל-אביב 1975, עמ' 57-58.

23 ראה, למשל: דיווח ביומן בן-גוריון מיום 15 באוקטובר 1945, מדב"ג

18.9.46	0800	
19.9.46	2143	נטר מס. 60
"	0712	אגמי 11
18.9.46	1800	טנור 33

ל - אגמי - טנור - נטר
 מ - ארצי - כן-יהודה

הקביעה הסופית של שמות הכלים היא ברטות נטר וארצי. נא להודיע זאת לכל המעוניינים. להכא עליך להודיענו על כל הצעותיך לשמות ולקבל אטור. ככוכן נתחשב התחשבות רבה בכל הצעת שם ממקוסות העבודה.

תשדורת מטה המוסד לעלייה ב' בארץ (ארצי) ושאל אביגור (בן-יהודה) למטה הראשי של המוסד לעלייה ב' בפריס (נטר) ולשלוחות ברומניה (משה אורבך - אגמי) וביוון (טנור) בדבר הסמכות לקביעת השמות של אוניות המעפילים. היה זה אחד הנושאים השנויים במחלוקת בין ההנהגה בארץ ובין נציגי המוסד באירופה, שתבעו אוטונומיה במתן השם. שמות האוניות היו בעלי משמעות סמלית חשובה, והמברק דלעיל מדגיש את סמכות ההנהגה בארץ (באמצעות שאל אביגור) להחליט על כך

אמר לישראל גלילי וזאב שינד, שאם הדבר יבוצע, הוא יתבע להעמידם למשפט ההסתדרות. לפי עדות זו, הוסיף בן-גוריון ואמר, שאישית, אם ייקרא לחוף הים, יבוא ויסייע לפעולה;²⁵ אבל ציבורית, הוא תובע מהם להפסיק את פעולותיהם. יחסו האמביוולנטי של בן-גוריון להעפלה ולתפקידה התבטא לכל אורך דרכה.²⁶

בדיון הנוקב שנערך במזכירות מפא"י ב-9 בדצמבר 1947 בעניין הפלגת האוניות 'פאן יורק' ו'פאן קרשנט' מרומניה, נחשף ויכוח רב-שנים שהתנהל בין בן-גוריון לשאל אביגור בדבר יעדי ההעפלה ושיטות עבודת 'המוסד'.²⁷

בן-גוריון גרס, שעל 'המוסד' למקד את פעילותו באפקט ההפגנתי של פריצת שערי ארץ-ישראל, וזאת מתוך תיאום מלא עם הנהגת היישוב - לאמור עם בן-גוריון עצמו. והנה, שאל אביגור, אף שהקפיד להיפגש מדי-פעם עם בן-גוריון ולדווח לו, התעלם למעשה מהכוונתו.

תופעה מעין זו, של התעלמות מבן-גוריון, לא היתה יוצאת-דופן, לפחות עד הקונגרס הכ"ב שהתכנס בכאזל בדצמבר 1946. תהליך צבירת העוצמה בידי בן-גוריון היה איטי. כל עוד יצחק טבנקין וברל כצנלסון היו פעילים בהנהגת מפא"י, בן-גוריון היה לכל היותר, אחד משלושה.²⁸ סמכותו היתה גדולה משל האחרים ככל האמור בסוגיות מדיניות וארגוניות, אולם טבנקין וברל כצנלסון, וכן אליהו גולומב, היו בני-סמכא חשובים ממנו בתחומי ההתיישבות והבטחון, וממילא

24 אהוד אבריאל, עדות, את"ה, תיק עדויות.

25 "ברגינסקי, עם חותר אל החוף, הקיבוץ המאוחד 1965, עמ' 67. גירסה שונה במקצת ראה ספר תולדות ההגנה (לעיל, הערה 2), ב, חלק ב', עמ' 1039. גירסה נוספת ראה: ש' אביגור, עם דור ההגנה, ב, תל-אביב 1977, עמ' 24.

26 דיון מפורט על עמדת בן-גוריון ראה: ז' צחור, 'בן-גוריון וההעפלה', עיונים במורשת בן-גוריון [בדפוס].

27 ראה: ז' הררי וז' צחור, אוניות או מדינה, תל-אביב 1981, עמ' 114-116.

28 על בן גוריון, טבנקין וברל כצנלסון ראה: אניטה שפירא, ברל, ב, תל-אביב 1980, עמ' 713 ואילך.

בנושא ההעפלה.²⁹ גם לאחר שהשתנתה תמונת המצב, עם מותם של ברל וגולומב ופרישת טבנקין, שמרו גופי הבטחון היישובי המרכזיים, ובהם הפלמ"ח, על זיקת נאמנות לגורמים שהיו באופוזיציה פנימית לבן-גוריון. שאול אביגור, שהשתייך מבחינה ארגונית למפא"י גם לאחר הפילוג, היה קרוב – אידיאולוגית לפחות, בהשקפה הבטחונית-אקטיביסטית – לקבוצת האופוזיציה. מצב מיוחד זה, שעלול היה להגביל את מעמדו של אביגור, הפך בידי גורם המוסיף עוצמה. בן-גוריון, שחשש מקיומו של ארגון חשאי הפועל בהשראת גורמים מתבדלים, יכול היה לסמוך על נאמנותו של אביגור למפא"י ולקבוצת ההנהגה של בני העלייה השנייה; מצד שני, לגבי שליחי 'המוסד', יכול היה שאול אביגור להוות גורם המייצג את ההנהגה הציבורית המוסכמת, שבראשה התייצב עתה בן-גוריון, ללא מתחרים.

לכאורה, חוזרת על עצמה התמונה שאפיינה את מערכת היחסים העדינה לפני מלחמת-העולם השנייה בין הנהגת התנועה הציונית, אנשי תנועת הפועלים ושליחי 'המוסד לעלייה ב'. אלא שהשינויים העמוקים שזיעזעו את המערכת הזו, חייבים היו לבוא לידי ביטוי גם בנושא הסמכות והמרות של 'המוסד לעלייה ב'. הפילוג במפא"י יצר קרע עמוק ומאבק מר, רווי שיטנה, בין הפלגים. מאז הם נאבקו על כל עמדה ועל כל אדם העשוי להעניק יותר כוח לאחד מהם. היה ברור, שהעתודה הממתנה באירופה לעלייתה לארץ-ישראל, עשויה להיות גורם מכריע במאבק זה. הראשונים שפעלו כדי לארגן עתודה זו ולרכוש את ליבה היו אנשי 'הקבוץ המאוחד'. פעולתם התמקדה ב'מוסד לעלייה ב', שאליו הם הזרימו מייד לאחר המלחמה, כ-15 שליחים. על כך נקרא שאול אביגור לכירור במזכירות מפא"י, ב-10 באוגוסט 1945. למעשה, האשימו אותו חברי המזכירות בהפקרת שטח כה חשוב בידי ידיים 'לא-מהימנות'. אביגור, שלא נטה להתגונן או להתנצל, הטיח בפני חבריו, שהם אינם ממהרים לצאת לשליחות 'המוסד', משום שהיציאה מהארץ היא בלתי-חוקית ומסוכנת; ואילו דווקא אנשי 'הקבוץ המאוחד', וכן אנשי 'השומר הצעיר' (שהתמקדו יותר בארגון 'הבריחה'), ששים לכך, זאת ועוד, חברי מפא"י בקרב השליחים מעדיפים תפקידים אחרים, נוחים יותר, כגון הנהגת מחנות העקורים, קשרים עם הג'וינט ואונר"א ושאר תפקידי עסקנות ציונית. כוחה הפוליטי של מפא"י היקצה להם עמדות-מפתח, ואילו העמדות ב'שדה' ומנהיגות המישנה של הפליטים היהודים, שלא היתה בהם יוקרה, נשארו בידי גורמי האופוזיציה.

הדברים שנאמרו ברמז, כללו בכל זאת הבטחה 'לעשות בדיקה אישית – וזה לא כל כך פשוט', ולהוסיף חברי-מפלגה לקבוצת השליחים.³⁰

כדי לממש הבטחה זו פנה שאול אביגור לוועד הפועל של ההסתדרות בדרישה לשנות את שיטת גיוס השליחים מקרב התנועה הקיבוצית. היתה זו הפעם הראשונה והיחידה, ככל הנראה, שחבר-קיבוץ דורש שתהיה לו סמכות אישית מיוחדת לדלג על ועדות הגיוס של התנועות הקיבוציות ועל האספות הכלליות של המשקים ולבחור שליחים כראות עיניו.³¹ הכוונה היתה לבטל את כוחה של הנהגת 'הקבוץ המאוחד' ולבחור מתוך הקיבוצים שליחים נאמנים, היינו חברי מפא"י, תוך

29 ש.ש. ש.ש.

30 דברי שאול אביגור בישיבת מזכירות מפא"י מיום 10 באוגוסט 1945, מדב"ג, פרוטוקול מזכירות מפא"י.

31 ראה דבריו בישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות מיום 17 באוקטובר 1945, פרוטוקול הוועד הפועל.

התעלמות מתהליכי הדין המקובלים ועקרונות-גיוס, כמו רוטציה, אחוזי-גיוס מכל משק וכדומה. דרישה נועזת זאת נדחתה על הסף. ראשי ההסתדרות הבינו, שלא יהיה בכוחם לבצע צעד מהפכני כזה, העומד בסתירה לעקרונות הקיבוץ. הנסיון החד-פעמי של שאול אביגור לשנות באופן נחרץ את הרכב שליחי 'המוסד' נכשל אפוא.

דרך אחרת להשפיע על הרכב השליחים היתה בחירת אנשים שמחוץ לתנועה הקיבוצית. מסיבות ארגוניות, הקצאת משאבים לקיום המשפחה וכן מסיבות הקשורות ביחודם של האנשים שהליכתם לקיבוץ מגלמת את נכונותם להגשים בחייהם את משאת הנפש האידיאולוגית – היה הקיבוץ מקור-גיוס טבעי ונוח יחסית. מקור אחר היה בפלוגות הפלמ"ח, שגם הן היו קשורות בעיקר לקיבוץ המאוחד. הגיוס מהעיר היה מורכב הרבה יותר, ואכן עד סוף פעילותו של 'המוסד' היה הרוב המכריע של שליחיו המרכזיים חברי-קיבוץ (ובהם משה אגמי מכפר-גלעדי, דב מגן מרמת-השופט, זאב הדרי מרמת-רחל, צבי יחיאלי מגבעת-חיים, זאב שינד מאילת-השחר, יהודה ברגינסקי מגבעת-השלושה, פינו גינזבורג מרמת-הכובש, שמריה צמרת מבית-השיטה ורבים אחרים).

דוגמה שונה היה יהודה ארוז. את ההחלטה לגייס את ארוז לתפקיד מרכזי ב'מוסד' לעלייה ב' קיבל עוד אליהו גולומב, בראשית 1945. ארוז היה דמות יוצאת-דופן בקרב אנשי ה'הגנה' ופעילי הבטחון, שהיו בדרך-כלל מקורבים לתנועת הפועלים ושמרו על כמה מסימני ייחודה, בעיקר בתחום אורחות החיים, הלבוש והחברותא. הוא נהג להתהדר בחליפות ואפילו למרוח את שערו בכרילנטין מבהיק...³² ארוז בז לנהגי הדמוקרטיה בנוסח הפלמ"ח ותבע משמעת אישית, תוך הקפדה על ריחוק מפקודיו. כמובן שהוא לא היה חבר-קיבוץ ואפילו לא חבר-מפלגה.

ההחלטה של גולומב לשלוח איש זה לריכוז עבודת 'המוסד' לעלייה ב' באיטליה עוררה התנגדות עזה. ברגינסקי, מראשי 'הקיבוץ המאוחד' ומיוזמי ההעפלה, הביע תמיהה על המינוי והתנגד לו,³³ ואפילו שאול אביגור חשש מאוד.³⁴ התערור ספק באשר ליכולתו לעבוד עם שליחים שבאו מרקע שונה כל-כך. איש לא פיקפק בכושרו לנהל מבצעים מסובכים, בעוז רוחו ובכושר מנהיגותו, אבל הוא נחשב ליגוף זר. ארוז עצמו, שהיה מודע לעוצמתם של שליחי הקיבוץ ב'מוסד', תבע וקיבל מאליהו גולומב 'פתק', שהיווה מעין כתב-מינוי, לפיו מונה ארוז למפקד הראשי באיטליה, ובתוקף זה סמכותו מחייבת את אנשי 'המוסד' ואפילו את אנשי היחידות הארץ-ישראליות בצבא הבריטי, הפועלים בתחומי השליחות השונים.³⁵

איטליה היתה הזירה החשובה ביותר בה פעל 'המוסד' בשנים 1945-1946. כל התקוות של גולומב והחששות של שאול אביגור וברגינסקי אכן נתקיימו בארוז. מצד אחד, עלה בידו לתת תנופה של ממש לפעולות 'המוסד'. בתקופה זו, שבה הוא היה ממונה על המבצעים, יצאו מאיטליה 17 אוניות-מעפילים. כל שליחי 'המוסד' בארצות האחרות גם יחד לא הצליחו להגיע למספר זה. לשיא פעולתו הגיע בפרשת 'לה-ספציה', אשר ריתקה את תשומת-הלב באירופה כולה לנחישות הפליטים היהודים להגיע לארץ-ישראל והיתה נצחון אישי ליוזמה ולדרך עבודתו של ארוז.³⁶ מצד

יהודה ארוז

32 ראיין עם יוסי הראל מיום 19 בינואר 1982, המרכז לחקר ההעפלה והרכש, אוניברסיטת בן-גוריון, באר-שבע.

33 עדות מאוחרת ומתונה יותר ראה ברגינסקי (לעיל, הערה 25), עמ' 329-331.

34 אביגור (לעיל, הערה 25), עמ' 150-151.

35 ראה יהודה ארוז, עדות, את"ה, 2090.

36 ראה: ז' צחור, 'פרשת לה ספציה', עליה ב' (עידן, 1, תשמ"ה), עמ' 62-71.

מס.	39	23.00	31.5.46
		20550	1.6.46
<u>ל-ארצי</u>			
<u>מ-אגמי</u>			
קבלנו הכעת לאניה בשביל חמישה אלפים איט.			
הדבר רציני ויש אפשרות לבצוע לאור מצב הירידים כאן ואלפי העליסים שבאו מהצ'כין.			
אנחנו סחייבים את התכנית.			
ענו סח דעתכם.			
פתק חבתי לכן-יחודה.			
*6			

שלוחת המוסד ברומניה (אגמי) מגלה יוזמה ברכישת אונייה, אף כי ההכרעה בדבר והמימון יבואו מן הארץ

שני, עבודתו עוררה משברים גדולים ותקלות במישור האישי והמשמעותי, שבמהלכן נאלצו כמה מבכירי השליחים לנטוש את איטליה ולעבור למקומות אחרים.³⁷

ארצי התעלם מאביגור ויצר מערכת של סמכות ומרות משלו, שהושתתה על כריזמה אישית. החיכוכים הרבים ביניהם הביאו את אביגור למסקנה, שלמרות הבעיה הפוליטית הפנימית של המתח בעקבות הפילוג במפא"י, עדיף מבחינתו לסמוך על נאמנותם הקבוצתית של אנשי 'הקבוץ המאוחד' מאשר על שיתוף-פעולה עם אישים לא-פוליטיים כארצי. הנסיון להקנות עמדת-כוח למישהו הבא מחוץ למערך הטבעי שממנו ניזונה השליחות ב'מוסד', עלול היה לדחוף לתהליך שיחולל פילוג בתוך ארגון רגיש זה. בסופו של דבר, לאחר שורה של התנגשויות קשות, החליט ארצי להסתלק מאיטליה ומעבודתו ב'מוסד'. דומה, ששאל אביגור נשם לרווחה, וזאת אף-על-פי שלא נמצא ל'מוסד' מחליף ברוך-כשרון כארצי.³⁸

המתח שעורר הפילוג במפא"י והחששות מפני 'הקבוץ המאוחד' ו'סיעה ב', שהשפעתם ב'מוסד' היתה מכרעת, הביאו למאבק על עמדות הכוח הפנימיות. ובכל זאת לא התערעה סמכותו של אביגור. הנכונות להמשיך ולהתמקד במבצעי ההעפלה לא נפגעה. שליחי 'הקבוץ המאוחד' מצאו דרך לשמור על איזון עדין, שיש בו מעין נאמנות כפולה: הם נהגו לדווח על פעולותיהם, בעת ובעונה אחת, הן לממונה עליהם, שאול אביגור, והן למזכירות 'הקבוץ המאוחד' בעין-חרוד.³⁹

בין אוטונומיה לקבלת מרות

אף-על-פי שהדברים התנהלו כשורה, בן-גוריון לא בטח בנאמנות כפולה זו. מייד עם חידוש מבצעי ההעפלה, בקיץ 1945, הוא ביקש להקים 'הנהלה ציונית לרכו כל הפעולה'.⁴⁰ אלא שהתנגדות

37 דוגמה להתנגשות, שבסופה נאלץ שמריה צמרת לנטוש את בסיס 'המוסד' באיטליה, ראה: שמריה צמרת, עדות, את"ה, תיק עדויות.

38 אביגור (לעיל, הערה 25), עמ' 159-160.

39 ראה, למשל, תיקי "ברגינסקי, ארכיון הקיבוץ המאוחד, אפעל.

40 יומן בן-גוריון, 22 באוקטובר 1945, מדב"ג.

משה סנה ויצחק שדה,
משמר-העמק, מאי 1944

הסיעות הפוליטיות היתה גדולה, בן-גוריון היה טרוד בנושאים אחרים, והרעיון שקע. בשלהי 1946 הוא הסיט את מוקד פעילותו לעבר נושא הבטחון, שכתחמומו נכללו, כמוכן, ה'הגנה', ר'המוסד לעלייה ב'. כדרכו, הקדיש בן-גוריון זמן ללימוד הנושא ביסודיות רבה.⁴¹ כשלב-ביניים, עד לסיום שלבי הלימוד והשליטה, הוא ביקש לפקח על הפעולות באמצעות אישיות שראתה עמו עין בעין את תפקיד ההעפלה. הוא מצא אותה במשה סנה. תולדות חייו המרתקים של משה סנה כמו ממצים באדם אחד את רוחב ההתפלגות של העם היהודי לגוונים, במחצית הראשונה של המאה העשרים.⁴² מנקודת מבטו של בן-גוריון, השתייכותו של משה סנה ל'ציונים הכלליים' לא היתה חסרון. אדרבא, סנה נמנה עם פלג קטן וחלש של מפלגה זו, שעמדותיו החברתיות לא היו רחוקות מאלו של השמאל המתון, ומה שחשוב יותר — סנה היה שותף לבן-גוריון במאבק נגד עמדותיו ודרך מנהיגותו של וייצמן עוד בשנות השלושים, בהיותו כפולין. בתפקידו כראש המטה הארצי של ה'הגנה', בשנים 1941-1946, התגלה סנה כאקטיביסט, מארגן מוכשר ומנהיג טבעי. בהיותו האיש המרכזי ב'תנועת המרי העברי' — ארגון-גג לארגונים 'הגנה', אצ"ל ולח"י, שניסה ליצור שיתוף-פעולה ביניהם — הוא מימש את קווי ההנחיה של בן-גוריון, כפי שהותוו במכתבו מיום 1 באוקטובר 1945 בדבר דרכי המאבק בבריטים.⁴³ בימים הסוערים של המאבק בבריטים הוא נועץ בבן-גוריון ודיווח לו על תכניותיו, ובעת שהתנהל המאבק המר בין בן-גוריון לווייצמן, לאחר 'השבת השחורה' (29 ביוני 1946), הוא פעל למעשה כשליחו של בן-גוריון נגד וייצמן, עד כי אולץ להתפטר מתפקידו כראש המטה הארצי של ה'הגנה'.⁴⁴ בן-גוריון העריך את עמדותיו של סנה ואת כישוריו.⁴⁵ לאחר 'השבת השחורה' נודמנו שניהם לפריס, ושם כנראה סוכמה ביניהם דרך-פעולה משותפת לקראת כינוס הקונגרס הציוני הכ"ב, ההתכנסות

41 ראה: ד' בן-גוריון, בהלחם ישראל, תל-אביב תש"י, עמ' 152-154.

42 ראה: י' צבן, 'משה סנה: החותר לתשובה', סנה (לעיל, הערה 9), עמ' 275-311.

43 המכתב כחתומת 'אבי-עמוס', מדב"ג, תיק 1945 (לפי הרישום הישן).

44 ראה ספר תולדות ההגנה (לעיל, הערה 2), ג, חלק ב', עמ' 897.

45 ראה מכתב בן-גוריון למשה סנה מיום 1 באוקטובר 1946, מדב"ג, תיק 1946 (לפי הרישום הישן).

הציונית הרחבה הראשונה שלאחר השואה. מידת האמון של בן-גוריון בסנה התבטאה באופן סמלי בכך, שדווקא בו, מראשי 'הציונים הכלליים', בחר בן-גוריון לתווך בינו לבין אנשי 'סיעה ב', שפרשו לא מכבר ממפא"י, בדבר אפשרות שובם למפלגה לקראת כינוס הקונגרס.⁴⁶ בקונגרס שהתכנס בבאזל בדצמבר 1946, הגיע לסימומו המאבק הממושך בין בן-גוריון לווייצמן בתבוסתו של האחרון. בין השאר סייע לכך משה סנה. בן-גוריון, עתה מנהיג יחיד בתנועה הציונית, פעל למען מינויו של סנה כחבר הנהלת הסוכנות, והפקיד בידיו, בין השאר, את תפקיד 'ראש המחלקה לעלייה נוספת ונדידה';⁴⁷ לאמור, האחראי על ה'העפלה' וה'בריחה'. בחירתו של סנה והפקדתו על תחומים אלה היוו, לכאורה, חידוש מפליג בסוגיית הסמכות והחלטה על 'המוסד לעלייה ב'. המשמעות של צעד זה היתה, שגוף מוכר ובעל-מוניטין – הסוכנות היהודית – קיבל על עצמו לארגן ולנהל עלייה 'בלתי-חוקית' לארץ-ישראל. הוא העמיד לרשות הנושא אישיות בעלת סמכות 'מיניסטריאלית' ויוקרה רבה, בקיאה בנושא ואשר יש לה עמדה מוגדרת ביחס אליו (קודם-לכן היה נושא ההעפלה קשור למחלקת העלייה, עליה הופקד אליהו דובקין).

אף-על-פי שההחלטה להכפיף את 'המוסד לעלייה ב' להנהגתה הישירה של הנהלת הסוכנות ולפיקוחה לא נועדה לפרסום ברבים, היא מבטאת את התפקיד המרכזי של ההעפלה במאבק להקמת מדינה יהודית ואת האכזבה ממדיניות בריטניה. הצבתו של משה סנה כממונה על ההעפלה והבריחה היתה אחת מהתוצאות של העתקת מוקד פעילותו של בן-גוריון לתחום הבטהוני. בן-גוריון קיווה, כנראה, שסנה יהיה עושה דברו ב'מוסד לעלייה ב', שהיה אוטונומי מדי לטעמו. ואולם הצעד הזה נעשה מאוחר מדי. אכן בן-גוריון נטל על עצמו את ענייני הבטחון, אולם כיושב ראש הנהלת הסוכנות זומנו לו עוד תפקידים מדיניים וארגוניים רבי-חשיבות.⁴⁸ התערבותו הישירה בנושא ההעפלה נשארה מועטת,⁴⁹ ואילו משה סנה, שנועד להיות עושה דברו בתחום זה, עתיד היה להנחיל לשולחו אכזבה מרה מאוד.

סנה ידע, שהוא זקוק לגורם אקטיבי, שיעמוד מאחוריו באופן נמרץ כאשר יבקש לחדור למערך הקבוצתי האינטימי של 'המוסד'. בן-גוריון לא יכול היה לעשות זאת, ועל-כן סנה פנה בעניין זה למשה שרת (שרתוק), עמו נפגש מייד לאחר הקונגרס בפריס.⁵⁰ שרת התערב בזהירות; הוא פנה ככל הנראה לשאול אביגור ושיכנע אותו להציע מיבנה ארגוני, שיחלק את התפקידים בין השניים.⁵¹ בשיחות בין סנה לאביגור הוסכם, שאביגור ירכז את עבודת 'המוסד' כלפי מטה, כדרך שעשה קודם – ינהל את מבצעי ההעפלה, יפקח על השליחים ואפילו ימשיך לקבוע את מדיניות ההעפלה בפועל; משה סנה קיבל על עצמו שני תפקידים בעלי אופי חיצוני: הוא ידאג למקורות הכספיים

46 מ' ברזוהר, בן-גוריון, א, תל-אביב 1975, עמ' 557.

47 לעיל, הערה 17.

48 הוא עתיד להקדיש את עיקר תשומת-לבו לרכש הנשק ותכניות בטחון אסטרטגיות. ראה: את"ה, תיק בן-גוריון, מס' 17.

49 ראה דברי בן-גוריון במזכירות מפא"י מיום 9 בדצמבר 1947, מדב"ג, פרטוקול מזכירות מפא"י.

50 משה סנה, עדות, את"ה, תיק עדויות.

51 ראיין עם פרופ' זאב הדרי (אז וניה פומרנץ) מיום 17 ביוני 1983, המרכז לחקר תולדות ההעפלה והרכש, אוניברסיטת בן-גוריון באר-שבע.

בתוככי 'אף-על-פיכך', ספטמבר 1947

אוניית המעפילים 'תיאודור הרצל', אפריל 1947

ויקיים את הקשרים הפוליטיים הכרוכים בהעפלה, כמו משא-ומתן עם אישי-מימשל בארצות השונות.⁵²

סנה ניסה ליצור מערך, לפיו יהיה הוא ליושב-ראש פעיל של 'המוסד' ואילו אביגור ישמש כמנהל הכללי שלו. אביגור לא התעקש; נראה, שהניח מראש כי סנה יתקשה להיקלט בארגון. מאידך גיסא, אפשר שסנה הסתפק בתפקיד של המתאם עם גורמי-חוץ משום שראה בו צעד ראשון, שיאפשר בהמשך חדירה עמוקה יותר. זאת ועוד, העדויות שבידינו מלמדות, שאף בתחומים מצומצמים אלו שליחי 'המוסד' לא בטחו בסנה והמשיכו לקיים מגעים ישירים עם גורמי המימון הראשיים, כמו הג'וינט,⁵³ ועם אישים פוליטיים ברחבי העולם.⁵⁴

בצד החשדנות כלפי סנה, שהיתה טבעית לקבוצת אישים חדורי תודעת שליחות, הפועלת תוך סיכון אישי מחוץ למסגרת המרות הלאומית הישירה, כלפי אדם מן החוץ המרצנח אל מנהיגותה — סנה התקשה לתפקד גם מסיבות אחרות. זמן-מה לאחר הקונגרס הציוני הוא חזר לארץ. חלוקת התיקים הסופית נערכה רק באביב 1947.⁵⁵ עד אז היה סנה עסוק בנושאים ארגוניים, שאינם בתחום 'המוסד'. בשובו לאירופה הוא פתח בשורה של מגעים מדיניים במדינות רבות, מצרפת ועד רומניה, שנמשכו חצי-שנה. בתוך כך עבר סנה תהליך מהיר ומפתיע של הקצנה לעבר השמאל.⁵⁶ באותה עת התרופף הקשר בינו לבין בן-גוריון, ואילו קשריו עם 'המוסד' לא התהדקו. ההתרשמות של אנשי 'המוסד' היתה, שהממונה 'המיניסטריאלי' עליהם עובר מעין מטאמורפזה

52 על חלוקת העבודה מנקודת מבטו של סנה ראה סנה (לעיל, הערה 9), עמ' 102-103.

53 דין-וחשבון של נטר (זאב הדר) למשרד 'המוסד' בארץ מיום 19 ביוני 1947, את"ה, 14/106.

54 ראיון עם שייקה דן מיום 16 באפריל 1979, המרכז לחקר תולדות ההעפלה והרכש, אוניברסיטת בן-גוריון באר-שבע,

55 לעיל, הערה 17.

56 כמבט לאחור, ניתן לראות את ראשית הסתלקותו של סנה מהרעיון הציוני בשיחותיו עם ז'אק דיקלו, ממנהיגי המפלגה הקומוניסטית הצרפתית, ומאוחר יותר עם אנה פאוקר, שרת החוץ היהודיה של רומניה.

24.11.46

18.00

ל-חנה
ס-ארצי

אצח לתזכירכם 7 -

א. באם מסחיתה תצסה להפנותכם לקפריסין ע"י העלאת צבא - תתנגדו התנגדות פסיבית בהתחשב עם יציבות הספינה וכסספר הרב של הנפשות.

ב. כאם תוכלו לחיפה - תתנגדו התנגדות נסרצת בזמן העברתכם סאניות הגרוש.

ג. בסקרה של הורדה לחוף חיפה ולא לאניות גרוש - אין להתנגד.

ד. בכל המקרים אין להשתמש בשום פנים בנשק חם. באם יש לכם כלים זרקום היסה לפני העלאת הצבא לספינתכם.

מטה המוסד לעלייה ב' (ארצי) תובע מאנשי אוניית המעפילים 'כנסת ישראל' ('חנה'), כי לא ישתמשו בנשק חם בהתנגדות למשחתות הבריטים. בפועל היו מקרים שהמעפילים צוידו בנשק, בניגוד להוראות

אידיאולוגית חריפה.⁵⁷ ואכן, בראשית דצמבר 1947, בוויכוח על פרשת ה'פאנים', כאשר לא התקבלה עמדתו בעניין יציאת אוניות המעפילים 'פאן יורק' ו'פאן קרשנט' מרומניה, הודיע סנה לחבריו בהנהלת הסוכנות על התפטרותו מתפקידו כממונה על ההעפלה.⁵⁸ ההודעה המפתיעה חרגה מחשיבות האירוע שאליו נקשרה. הסיבה היתה לא רלוונטית משום שהאוניות יצאו מרומניה בין כה וכה, ואילו סנה לא חזר בו מהתפטרותו. יתר-על-כן, הוא הסתלק גם מתפקידו האחרים ומחברותו בהנהלת הסוכנות.⁵⁹ זמן-מה לפני הקמת המדינה כבר הופיע אפוא סנה בדמותו האחרת, בהכרזו: 'הציונות לא תוכל להתגשם במסגרת של העולם האימפריאליסטי האנגלו-סאכסי, רק נגדה!'⁶⁰

לפרשה הקצרה של הצבת סנה כממונה 'המיניסטריאלי' על 'המוסד לעלייה ב' לא נודעה משמעות של ממש בסוגיית החלת המרות של ההנהגה הלאומית על ארגון זה. עדות לכך היא אותה פרשת ה'פאנים': אנשי 'המוסד' הפרו אז הוראה מפורשת של בן-גוריון וכל גורמי ההנהגה כיישוב ובתנועה הציונית, והוציאו מרומניה שתי אוניות ועליהן 15,236 מעפילים; וזאת למרות האזהרה החמורה, שמעשה זה עלול לסכן את הסיכוי להקים את המדינה.⁶¹ הם עשו זאת באופן בלתי-תלוי במשה סנה ובעמדתו, שחפפה אמנם את זו שלהם, אולם לא היתה מתואמת עמם. נסיונו של בן-

57 ראה דברי פרופ' זאב הדרי, לעיל, הערה 51.

58 ראה הפרוטוקול הסטנוגרפי של ישיבת הוועד הפועל הציוני שנערכה באפריל 1948, אצ"מ 322 SS.

59 שם, שם.

60 שם.

61 ראה הדרי וצחור (לעיל, הערה 27), עמ' 102 ואילך.

גוריון להסתייע באיש קרוב, בעל אוריינטאציה מדינית קרובה לזו שלו ויוקרה אישית לא עלתה יפה; סגה נדחה למעשה על-ידי שליחי 'המוסד' והסתלק בעצמו, בנסיבות החורגות מתחום היחסים הללו, מהתמודדות על החלת המרות. הסיום הצורם של הנסיון הפך להיות חסר-משמעות. מלחמת העצמאות שפרצה לאחר ההחלטה באו"ם על חלוקת ארץ ישראל, ב-29 בנובמבר 1947, הסיטה את תשומת-הלב של הנהגת היישוב למוקד אחר, ושאל אביגור החל להתמסר לנושא, שהיה עתה לנושא המכריע — רכש הנשק.⁶²

'המוסד לעלייה ב' — בין הסכמה לסמכות

תמונה מורכבת עולה אפוא מבדיקת מקורות הסמכות של 'המוסד לעלייה ב' לאחר מלחמת-העולם השנייה. זאת בעיקר בגלל היחסים בתוך תנועת הפועלים הארץ-ישראלית, שהתפלגה במהלך מלחמת-העולם השנייה לשתי קבוצות: קבוצת הרוכב — מפא"י, בה היו מנהיגי היישוב; וקבוצת המיעוט, שהפכה מאוחר יותר למפלגת 'לאחדות העבודה' האקטיביסטית, שבה התרכזו אנשי 'הקבוץ המאוחד' (ברובם) ורוב שליחי 'המוסד לעלייה ב'.

בין שתי הקבוצות היה נטוש מאבק מר מאוד. כלי כמו ההעפלה, נחשב לעמדת-מפתח נמאבק הזה. פתרון של פשרה, שנועד לאפשר את המעשה הנחוש של ההעפלה, היה להעמיד בראש 'המוסד' איש, שמכוח סמכותו האישית יהיה מקובל על שליחי 'המוסד', ושנאמנותו הפוליטית להנהגת היישוב איננה מוטלת בספק. מבחינה זו, שאל אביגור היה מוסכם על שתי הקבוצות. אלא שבאופן דיאלקטי, דווקא יתרונו האישי גילם את חסרונו בעיני דוד בן-גוריון. מעמדו המיוחד של אביגור היה פועל-יוצא של תולדות חייו. הוא לא צמח כעסקן מפלגתי, אלא כמי שהתמסר לנושא הבטחון, תוך נכונות ליטול חלק מעשי בצמתים המרכזיים של המערכות השונות והארוכות, למן ימי תל-חי ועד מלחמת יום הכיפורים. אמנם הוא היה חבר מפא"י ונשאר במפלגה זו גם לאחר הפילוג הנזכר, אלא שזיקתו אליה היתה קשורה בקבוצה מצומצמת של אנשים, שהבולטים בהם — ברל כצנלסון, דב הוז ואליהו גולומב — מתו במהלך המלחמה ומייד לאחריה. בן-גוריון הניח, במשך שנות פעילותו בהנהלת הסוכנות, שכל פעולות הבטחון הן פועל-יוצא של שיקולים מדיניים. ההחלטה ביחס אליהן איננה מסורה בידי המפקדים הממונים ואף לא בידי נציגי היישוב, אלא היא חלק ממכלול שיקולים, שרק הדרג המדיני מוסמך לפסוק בהם. לפיכך כל גורמי הבטחון ושלוחותיו הם זרועות הפועלים בהנחיות הנציגות המדינית של התנועה הציונית וכפופים באופן מוחלט למרותה.⁶³ שאל אביגור לא היה נתון לשיקולים מעולם הדיפלומטיה ולמסיבות הקוקטייל המדיניות. הבטחון וההעפלה היו עבורו משאת-נפש, החורגת הרבה מעבר למשא-ומתן פוליטי. נסיונו ב'מוסד לעלייה ב' לימד, שפעולות ההעפלה מחייבות עצמאות רבה. האופי החשאי של המבצעים, הסבירות הגדולה לתקלות, הצורך בהחלטות מהירות בעתות מצוקה ומשבר, גרמו לכך שהוא נטל לעצמו סמכויות נרחבות ביותר. פעמים נגעו סמכויות אלו בסוגיות שהפכו כמה ממבצעי ההעפלה לפרשות שנשאו אופי פוליטי בינלאומי, כמו פרשת 'לה-ספציה'

62 ראה: מ' פעיל, מן ההגנה לצבא ההגנה, תל-אביב 1979, עמ' 88.
63 שם, עמ' 34.

משה סנה ודוד בן-גוריון,
ירושלים 1946

באיטליה או פרשת 'אכסודוס'⁶⁴. נחרצותו של 'המוסד' בפרשות אלו, כמו גם בפרשות רבות אחרות, קבעה את מהלכי ההנהגה המדינית; בעוד שבן-גוריון סבר, כאמור, שהתהליך חייב להיות הפוך.

לאחר המלחמה התחזק מעמדו של בן-גוריון בהנהגת התנועה הציונית, ובמקביל – מעמדו של שאול אביגור בהנהגת 'המוסד לעלייה ב'. הפער ביניהם בשאלת דרך החלת המרות על הארגון דחף את בן-גוריון לנסות ולהציב גורם שנראה לו נוח יותר – משה סנה – אשר אמור היה ליצור כפיפות ישירה של 'המוסד' להנהגה המדינית. הנסיון לא עלה יפה. משה סנה עצמו עשה, תוך זמן קצר, דרך ארוכה של פרישה ממסגרות המרות הפנימית. והנה, למרות המערך הנפתל של זרימת הסמכות, למרות הרגישויות הרבות והחשדנות ההדדית ואף על-פי שהיו פרשות שבהן חלה התנגשות של ממש בין 'המוסד' לבין ההנהגה המדינית – ניתן לקבוע, ש'המוסד' פעל כאבר מתואם של המערכת היישובית. לא היתה זאת תוצאה של תיאום, אלא של הסכמה. ההסכמה לא נבעה מנכונות לקבל מצע אידיאולוגי משותף. אדרבא, ביחס לאידיאולוגיה היו חילוקי-דעות עמוקים, וכן גם ביחס למטרות ההעפלה ולשיטת הביצוע. ההסכמה היתה במושגים המעוגנים בתחומים של משאת-נפש, ערכים קבוצתיים ונאמנות, אשר ספק אם ניתן לשקלל אותם ככלים של מחקר היסטורי. הם נובעים מהנורמות שאיפיינו את מעצבי תנועת הפועלים הקטנה בארץ-ישראל, ואשר עברו היתוך נמרץ במערכת התובענית של קיבוץ, מפלגה, דמויות-מופת וספרות יפה, שיצרו תוך תקופה קצרה יחסית אתוס מיוחד במינו. אתוס זה, שבמרכזו עמד המעשה הקונסטרוקטיביסטי⁶⁵, היקנה משקל חשוב לנכונות הוולונטארית לקבל מרות, ובמקביל –

64 ראה על כך בהנחיות משרד החוץ הבריטי לשגריריו באירופה בעקבות פרשת 'לה-ספציה' מיום 23 במארס 1946, PRO, FO 371/12513. ביחס לפרשת 'אכסודוס', ראה החלטת הקבינט הבריטי מיום 31 ביולי 1947, PRO, CAB 128/10, 12284.

65 על מקורות הקונסטרוקטיביזם בתנועת הפועלים הארץ-ישראלית ראה: י' גורני, אחדות העבודה, תל-אביב 1973, עמ' 78 ואילך.

לטיפוח הלגיטימיות של הקבוצה הנבדלת, הפועלת מתוך חתירה למימוש הייחוד שלה מבלי לוותר על אוטונומיה.

המתח, ואולי אפילו הסתירה, שבין התביעה למרות ומשמעת לבין טיפוח הייחוד והיוזמה הנפרדת, יצר התנגשויות בנושא הסמכות בתוך גבולות של מערך, שהיתה בו הירארכיה סמכותית. כוחה של הירארכיה זו נבע מן האתוס, שהיה כר הצמיחה למערך הארגוני הייחודי של תנועת הפועלים הארץ-ישראלית, ממנו ינקו כל המרכיבים הקשורים בנושא דיונונו: 'הקבוץ המאוחד', מפא"י, 'סיעה ב', הנהגת 'המוסד לעלייה ב', הוועד הפועל של ההסתדרות וראשי הסוכנות היהודית. אתוס זה, שנתרקם במהלך תקופת העלייה השנייה, הוא שהיקנה להם לגיטימציה, איפשר להם תנופה ופיתוח והיה לבסיס של הנהגת תנועת הפועלים הארץ-ישראלית, שהיתה עתה להנהגת היישוב.

במהלך השנים למן ראשית ההתארגנות, בראשית המאה, ועד להקמת מדינת ישראל נוצקו דפוסים, שלא הוגדרו מעולם, של גבולות המאבק על הייחוד והאוטונומיה לעומת התביעה למרות ולסמכות. במסגרת זו פעל 'המוסד לעלייה ב' כקבוצה ייחודית, המבקשת לממש משאת-נפש, שהיא מאושיות האתוס — העלייה לארץ-ישראל בכל דרך ובכל מחיר. מרכיב אחר באתוס, שמשמעותו היתה חריפה באותם שנים, הוא מרות הכלל כאנטי-תיזה לפרישה. מאבק ההנהגה כנגד 'הפורשים' — האצ"ל והלח"י — זכה להסכמה ולגיבוי בארגונים האוטונומיים של תנועת הפועלים, גם אלו שהיו באופוזיציה מרה להנהגה. החשש מפני תהליך, שיוביל ארגון כזה לפרישה, די היה בו כדי ליצור דפוסי שיתוף-פעולה, שבמרכזם היתה נכונות למתן את השאיפה להחלת המרות מצד ההנהגה ונכונות לקבל סמכות מצד 'המוסד לעלייה ב'. הסמכות והמרות לא היו אפוא למערך הירארכי, אלא ביטוי להסכמה, שנובעת מעוצמת האתוס, המהווה מכנה-משותף מוסכם.